ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Хрящевська Л.М., Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

Хрящевська Людмила Михайлівна (1971 р.н.). У 1992 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін МДУ ім. В.О. Сухомлинського. Тема кандидатської дисертації: *"Господарство колоністів у системі аграрного комплексу Півдня України (кінець XIX – перша половина XX ст.)".*

Аграрна колонізація Півдня України у другій половині XIX ст.

Розглядається процес аграрної колонізації Півдня України у другій половині XIX ст., розкриваються причини колонізації, аналізується хід переселень, наводяться статистичні дані про кількість офіційних та самовільних переселенців, які осіли на територіях південноукраїнських губерній, підкреслюється роль селянської міграції у сільському господарстві Півдня України.

In the article the process of agricultural colonization in the southern Ukraine in the second part of the nineteenth century is under the author's consideration. Migration is analyzed, statistical data on official settlers and self – willed ones settled on the territories of southern Ukrainian provinces are given, the role of peasant migration in southern Ukraine agriculture is stressed.

Падіння кріпосного права в Росії у 1861 р. прискорило землеробську колонізацію окраїн у пореформений період. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, а з іншого – погіршенням соціально-економічного становища селянства центральних районів країни, яке змушене було шукати кращої долі в інших регіонах. Вивчення цього питання у регіональному масштабі набуває сьогодні особливої ваги, допоможе виявити особливості колонізаційного процесу Півдня України, повніше визначити вплив селянських переселень на розвиток капіталізму у сільському господарстві південноукраїнських губерній.

У радянській історіографії активна розробка проблеми аграрної колонізації почалася лише у післявоєнний період, коли з'явилися спеціальні та узагальнюючі праці Б.В.Тихонова, А.А.Кауфмана, О.І.Лугової [1] та ін., які тією чи іншою мірою відображали процеси колонізації як окремих губерній, районів, так й цілих регіонів. Однак спеціальна робота, яка б всебічно відображала дане питання стосовно Південного регіону України, на сьогодні відсутня. Тому автор даної статті, опрацювавши значні статистичні дані і широке коло інших джерел, ставить завданням показати причини і початок аграрної колонізації Півдня України у другій половині XIX століття, проаналізувати хід переселень, навести нові дані, які одержано на основі підрахунків та аналізу губернських звітів по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях, визначити роль селянської міграції у сільському господарстві Півдня України.

У пореформеному переселенському рухові визначилися три регіони, у яких відбувалася колонізація: південний, південно-східний та

зауральський. У 60-80-х рр. першість серед них належить південному, у складі якого Північне Причорномор'я та Приазов'я були провідним колонізаційним районом, який прийняв понад півмільйона селян-переселенців.

Соціально-економічне становище, яке склалося на Півдні України у пореформений період, зумовило перетворення цього регіону в місце активної колонізації. Туди прибували переселенці з 47 губерній Європейської частини Росії [2].

Найбільшу кількість мігрантів на південноукраїнських землях у досліджуваний період, давали губернії Центрального чорноземного району: Воронезька, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Тамбовська, Тульська, а також губернії Правобережної, Лівобережної України та Білорусії.

За ступенем участі в аграрній колонізації Південної України перше місце займав Лівобережний район, друге – Центрально-Чорно -земний і третє – Правобережний. Менш значна частка в заселенні південноукраїнських земель належала білоруським губерніям [3].

Поштовхом до активної міграції селянства стало масове відрізування надільних земель після реформи 1861 р. Подальше скорочення земельних наділів у результаті природного приросту населення, зростання повинностей та платежів, які перевищували прибутковість селянських господарств, зменшення оплати праці наймитів, орендна плата, яка піднялася до такого ступеня, що стала непосильною найбіднішим верствам села, - все це значною мірою ускладнювало й без того тяжке становище селянства, штовхаючи його незаможну частину на переселення до багатоземельних південноукраїнських губерній.

Протягом другої половини XIX ст. тисячі селянських сімей офіційно з дозволу уряду та самовільно переселялися на Південь України. В міру погіршення соціально-економічного становища селянства основних районів виходу посилювалося й відселення [4]. Так, у 1880 р. чернігівський губернатор у своєму звіті вказував, що в минулому році спостерігалося виняткове у порівнянні з минулими роками прагнення селян до масових переселень, що охопило 28 сіл семи повітів губернії [5]. У 1882 р. тільки від жителів 12 поселень Чигиринського повіту до Київського губернського у селянських справах присутствія надійшли прохання на переселення від 323 селянських сімей, з яких дозвіл одержали лише 38 [6]. У 1885 р. заяви про переселення в Херсонську губернію подали 1122 сім'ї (5824 чол.) Київського, Чигиринського, Канівського, Таращанського, Звенигородського, Уманського, Черкаського, Бердичівського і Липовецького повітів Київської губернії. Серед них 2036 чол. були безземельними, а інші мали в середньому 0,9 десятин на душу [7], що не давало їм змоги забезпечити свій прожитковий мінімум. Аналогічні клопотання про переселення характерні для всієї першої половини 80-х рр. XIX століття.

Колонізація південноукраїнського регіону була викликана наявністю масивів нерозораних приватних та казенних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом на робочі руки у господарствах великих орендаторів і землевласників, високою заробітною платнею, низькими орендними та купівельними цінами, а також незначними повинностями.

В умовах недостатнього заселення краю зросла заробітна плата найманих сільськогосподарських робітників на Півдні України. Так, середня річна платня пішому працівнику досягала в 70-80-х рр. XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях 84 руб., у Таврійській – 104 руб., у врожайні роки вона піднімалася на Півдні до 120 руб. [8]. Під час посівної кампанії, сінокосіння й жнив поденні ціни там, як і річна оплата праці, були у півтора – два рази вищими, ніж у губерніях, звідки виходили селяни [9]. Така вигідна і багатообіцяюча економічна ситуація, що склалася в цьому регіоні, відіграла вирішальну роль у виборі селянством Півдня України місця поселення.

Переселення у південноукраїнські губернії, таким чином, здійснювалося двома шляхами: офіційним та самовільно. Перший з них був найбільш сприятливим для переселенців, оскільки вони могли користуватися деякими урядовими пільгами, що сприяли їх виходу, пересуванню та улаштуванню на новому місці проживання. Як правило, такі переселенці наділялися казенними землями, за які вони платили оброк казні [10].

У 1863 р. на Півдні України налічувалося 1233775 десятин вільних казенних земель, з 1868 р. по 1878 р. кількість їх збільшилася на 508631 десятину [11]. Значна частина цих земель відводилася на задоволення потреб офіційних переселенців: так, на початок 1863 р. на Півдні України для цієї мети було відведено понад 454 тис. десятин землі, на яких передбачалося розмістити 43435 чол. У 1881 р. під заселення було призначено ще понад 661,7 тис. десятин землі для 52747 осіб [12].

Офіційні переселенці розміщувалися на спеціально призначених ділянках і лише незначна їх частина селилася на поміщицьких володіннях за договорами. Так, у Таврійській губернії на її вільних землях у той час при поселеннях державних селян та татар й ногайців, які емігрували до Туреччини в 1860-1862 рр.,

поселилося 4782 сім'ї або 34876 чол., які прибули переважно з Центрального чорноземного району та губерній Лівобережної та Правобережної України. На кінець 1862 р. вона прийняла 5369 сімей (39823 чол.) [13].

Друга хвиля переселенського руху припала на 1866–1882 рр., коли державним селянам-однодворцям з Лівобережжя та Правобережжя було надане право приписуватися до багатоземельних общин, а також заселяти наявні вільні казенно-оброчні ділянки на Півдні України.

В цілому у 60-ті рр. у Катеринославській губернії поселилося 25845, Таврійській – 47035 та в Херсонській – 7908 чол.

У сімдесятих роках до південноукраїнського району продовжують активно прибувати переселенці з Лівобережної та Правобережної України та дещо зменшується їх кількість з губерній Центрального чорноземного району. Матеріали особливої наради з питань переселення, яка відбулася у 1882 р., свідчать, що у той період мігранти з Київської, Подільської та Волинської губерній ішли переважно до Херсонської, їх переселилося туди не менше 5 тис. чоловік [14]. Разом з тим у документах цієї наради вказується, що новоросійські губернії (у даному випадку до них відносили Катеринославську, Херсонську, Таврійську і область Війська Донського) прийняли у сімдесятих роках приблизно 50 тис. переселенців [15]. На нашу думку, до цього числа входили й ті селяни, які самовільно переселилися. У всякому випадку аналіз щорічних даних губернаторських звітів дає нам цифру 19966 чол., тобто кількість офіційних переселенців, як осіли у Катеринославській та Херсонській губерніях

Наявні уривчасті відомості про заселення Таврійської губернії у другому пореформеному десятиріччі (поселилося 4370 чол.) не дають, на жаль, змоги точно визначити кількість переселенців, які офіційно осіли на її території.

І все ж, аналізуючи хід офіційної колонізації Південної України, ми можемо зробити певні висновки: у 70-х рр., у порівнянні з першим пореформеним десятиріччям, спостерігався різкий спад в офіційному заселенні краю, що у свою чергу, справило значний вплив на самовільну колонізацію Південної України.

З другої половини 80-х рр. потік офіційних переселенців на Південь України різко зменшується. З цього часу регіон визнається фактично заселеним, а землі, що залишилися вільними, відводилися переважно під заселення безземельним селянам південних губерній.

Поряд з офіційною колонізацією відбувалося й активне самовільне заселення південноукраїнських земель. Незважаючи на те, що такі переселення не фіксувалися властями, все ж спробуємо, використовуючи матеріали місцевих і центральних статистичних установ, показати чисельність самовільних переселенців, які осіли на території Південної України.

Самовільні переселення здійснювалися таким чином: замість звільнення з общини, оформлення документів, селяни брали паспорти нібито для відходу на заробітки (тільки в 70-х рр. на Південь України щорічно прибувало понад 890 тис. чол. [16], продавали своє майно і худобу, потім збиралися у раніше обумовлених місцях у гурти, в яких налічувалося від 10 до 50 підвід, і під покровом ночі починали свій неблизький шлях. Часто ті, хто переміщався самовільно, йшли разом з групами офіційних переселенців чи з окремими сімействами.

Переселенці, які без оформлення потрібних документів самостійно прибували на Південь України, селилися на державних, приватних, а також "зайвих" землях, що належали сільським общинам. Самовільне заселення державних земель відбувалося, як правило, з дозволу підприємців-орендарів, які відчували гостру потребу у робочій силі. Вони здавали частину орендованої у казни землі в суборенду на короткий чи тривалий час. За даними, зібраними в 1881 р. на місцях у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, виявилося, що значні площі казенно-оброчної землі, які вважалися на той час незайнятими, в дійсності були заселені [17].

Значна частина тих, хто прибув самовільно на Південь України, селилася на вільних землях сільських общин. За неповними даними, зібраними по трьох південноукраїнських губерніях, при цих общинах налічувалося 560 тис. десятин вільної землі [18]. Маючи такі значні необроблювані площі, общини охоче приймали переселенців, які за користування наділами сплачували значні суми. Проте справді масовим стало розміщення селян на землях поміщиків, які зосередили у своїх руках понад 53% придатних для землеробства земель [19]. Про це переконливо писав ще Ю.Е.Янсон: "Переселення на землі поміщиків мало незрівнянно більші розміри, ніж переселення на землі казенні" [20]. До того ж таке переселення давало змогу "влаштувати осілість негайно" без будь-яких документів.

Подвірні земські переписи, проведені у 80-х рр. у південноукраїнських губерніях, не могли, звичайно, врахувати всіх самовільних мігрантів, що переселилися за два з половиною десятиріччя XIX ст. Проте більша частина їх все -таки потрапила у ці переписи і фігурувала під рубрикою "Сторонні, які проживають у межах селянської осілості". За неповними даними, зібраними автором, тільки в чотирьох повітах

Катеринославської губернії налічувалося 52887 таких переселенців, вихідців "з різних губерній Росії". У Таврійській губернії проживало 48932 чол. і в Херсонській (дані по двох повітах. – Л.Х.) – 55 258 чол. Таким чином, за земськими даними, в цих трьох губерніях проживало понад 157 тис. не приписаних до сільських общин самовільних переселенців. А якщо взяти до уваги, що повітовими переписами було охоплене "прийшле" населення тільки у 13 з 23 повітів південноукраїнських губерній, то цілком ймовірно, що при підрахунках його в цілому наведена вище цифра зросла б чи не удвічі, тобто була б більшою за 300 тис. чол. Це припущення підтверджується матеріалами центрального статистичного комітету, згідно з яким різниця між приписним населенням і населенням, яке в дійсності проживало у "межах волосної території", становила 337396 чол. [21], тобто самовільних переселенців.

За підрахунками, здійсненими нами на основі даних про щорічний природний приріст населення в південних губерніях за 1862-1888 рр., кількість жителів Південної України, враховуючи міграції (виселилося 50 тис. чол.: поселилося 500876 чол.), повинна була зрости на 1896807 чол. Звідси – дійсний загальний приріст населення там становив 2347683, а не 2008583 чол., як це виходить за даними губернаторських звітів. Різниця – 339100 чол. – контингент самовільних переселенців, які проживали "в межах волосної території" і "не зараховувалися" до числа корінного населення південних губерній, і, отже, не потрапляли у звіти губернаторів.

Таким чином, кількість офіційних переселенців, що перемістилася на територію Південної України з дозволу уряду, становила понад 163 тис., а тих, хто самовільно прибув у даний регіон, налічувалося понад 340 тис. чол. В цілому ж за період 1861-1888 рр. понад півмільйона селян мігрували на південноукраїнські землі.

В наступний період, з другої половини 80-х рр., Південна Україна перетворюється з колонізованого району на район виходу, посилено виділяючи переселенців на Північний Кавказ та до Сибіру. З того часу край вважався фактично заселеним, хоча окремі факти аграрних переселень на південь спостерігалися і в наступні роки [22].

Активна аграрна колонізація Південної України у другій половині XIX ст. значно прискорила становлення капіталістичних

Література

1. Тихонов Б.В. Переселения в России во второй половине XIX в. – М., 1978; Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СПб., 1905; Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К, 1965.
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1884-1904. – М., 1980. – С.16.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.XIII: Екатеринославская губерния. – С.38-39; Т. XI: Таврическая губерния.- С.44-45; Т.XLVII: Херсонская губерния. – С.40-43.
4. Васильчиков А.И. Эмиграция // Сборник государственных знаний. – СПб., 1874. – Т.1. – С.34.
5. Центральний державний історичний архів України (Київ) (далі – ЦДІАУК). Ф.442, оп. 534, спр.421, арк.9 зв. – 11 зв.
6. Там само, оп.614, спр. 319, арк.51-52.
7. Там само, арк.338-343.
8. Свод статистических материалов, касающихся экономического положения сельского населения Европейской России. – СПб., 1894. – Табл.8. – С.98; Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903. – Ч.1. – С.234-237; Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т.4. – С.269.
9. Свод статистических материалов. – Табл. 7. – С.67-78.
10. ЦДІАУК, ф.391, оп.1, спр.4, арк.7; ф.386, оп.1, спр.307, арк.30.
11. Там само, арк.62-63. Підрахунки автора; Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. – СПб., 1880. – Т.2. – С.85-88.
12. ЦДІАУК, ф.391, оп.1, спр.4, арк.23 зв.-33 зв.; ф.386, оп.1, спр.307, арк.62-63. Підрахунки автора.
13. Там само, ф.383, оп.25, спр.38831, арк. 180-181 зв.
14. Там само, ф.391, оп.1, спр.4, арк.25.
15. Там само, арк. 25 зв.
16. Там само.
17. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К, 1965. – С.116.
18. ЦДІАУ, ф.391, оп.1, спр.4, арк.20 зв.
19. Там само, ф.386, оп.1, спр.4, арк.20 зв.
20. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1881. – Приложение. – С.61.
21. Уманец О.М. Колонизация свободных земель России. – СПб., 1884. – С.174-175.
22. Волости и важнейшие селения Европейской России. – СПб., 1886. – Вып.8. – С.2-19, 48-51, 62-81.

Надійшла до редколегії 28.02.2006 р.